

Dariusz Stańczyk

"Kryzys średniowiekowej Rusi 1200 - 1304", John Fennel, tł. W. W. Gołubczikow, Moskwa 1989 :
[recenzja]

Rocznik Lubelski 29-30, 118-124

1987-1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

s. 98—101), grodów, jak Mykulnice (V. O. Čornous; s. 101—102), Dobrostan (V. I. Šyšak; s. 103—104), zabytków architektury murowanej (V. S. Terškyj; s. 91—93) oraz inne stanowiska (M. A. Filipčuk, O. M. Havryluk, V. D. Hupało, M. O. Jahodynśka, D. J. Pavliv).

Odrębne komunikaty poświęcono badaniom stanowisk paleolitycznych i mezolitycznych (O. Ł. Aleksandrovśkyj, M. R. Levčuk, L. H. Mackevoj, O. S. Sytnyk), neolitycznych — kultury ceramiki grzebykowo-nakłuwanej i trypolskiej (V. M. Konoplja, I. T. Kočkin, V. A. Vasylenko), okresu halsztackiego — m.in. odkryciom związanym z warzelnictwem soli na Podkarpaciu (M. S. Bandrivśkyj, L. I. Krušel'nyčka), kultury pomorskiej (V. I. Ivanovśkyj, I. P. Michał'čyšin, V. V. Škoropad), lipickiej (V. M. Cyhyłyk) i czerniachowskiej (I. P. Hereta).

Pozostałe sprawozdania przedstawiają wyniki prac, zwłaszcza konserwatorsko-inwentaryzacyjnych na różnowiekowych stanowiskach w obwodzie wołyńskim (V. S. Artjuch, V. I. Ivanovśkyj, V. M. Konoplja, L. H. Mackevoj, V. H. Oprysk, D. Ju. Pavliv), lwowskim (M. S. Bandryvśkyj, R. M. Čajka, V. M. Cyhyłyk, V. I. Ivanovśkyj, V. V. Kasjuchnyč, V. M. Konoplja, L. H. Mackevoj, I. R. Mychal'čyšin, D. Ju. Pavliv, M. A. Peleščyšin, V. A. Rudyj), iwanofrankowskim (V. M. Konoplja, I. T. Kočkin, V. H. Oprysk), tarnopolskim (M. S. Demidjuk, O. M. Havryluk, V. I. Ivanovśkyj, O. M. Jahodynśka, V. M. Konoplja, D. M. Mackevoj, V. H. Oprysk, M. I. Rybij, V. P. Savyč, O. S. Sytnyk) i na Zakarpaciu (S. I. Penjak, I. I. Popovyč, M. F. Potuśnjak).

Informacje zawarte w tomie „Nowe materiały...” uzupełniają w znacznym stopniu najnowszą syntezę pradziejów i wczesnego średniowiecza Podkarpacia, Wołynia i Zakarpacia, wydaną w latach 1987—1990⁸.

Szkoda, że ta nadzwyczaj wartościowa pozycja została wydana pod względem edytorskim bardzo niestarannie i nie zawiera — tak ważnych w archeologii — rycin⁹.

Jan Gurba

John Fennell, *Kryzys średniowiekowej Rusi. 1200—1304*, tłum. z angielskiego W. W. Gołubczikowa, Wydawnictwo Progress, Moskwa 1989, ss. 296, ilustracje, mapy, tablice genealogiczne

Omawiana praca jest rosyjskim tłumaczeniem książki, która ukazała się w Londynie w 1983 r. Nie licząc wstępu i zakończenia składa się ona z 6 rozdziałów. Radzieckie wydanie poprzedza przedmowa pióra A. L. Choroszkiewicz i A. I. Pliguzowa. Wydawcy pominęli mapy, tablice genealogiczne i charakterystykę źródeł wykonane przez angielskiego autora. W to miejsce umieścili materiał uzupełniający, napisany przez nich wraz z L. I. Lifszicem.

⁸ *Archeologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja*, red. A. P. Černyś, vol. 1, *Kamennyj vek*, Kiev 1987, 132 s.; vol. 2, *Eneolit, bronz i rannee železo*, Kiev 1990, 187 s.; vol. 3, *Ranne-slavjanskij...*, 189 s.

⁹ Na okładce przedstawiono kompozycję zestawioną z rysunków zabytków z dawniejszych odkryć, m.in. i ikonkę z Czerwienia (por. J. Gurba, *Kamienna ikonka z wyobrażeniem Chrystusa z Czerwna-Czerwienia*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, vol. XXXV/XXXVI, 1980—1981, s. 27—28, ryc. 2; V. M. Petehyryč, jw., s. 132, ryc. 36).

W przedmowie przedstawiona została krótka biografia Johna Fennella i charakterystyka jego dokonań naukowych, które nie ograniczają się do badań historycznych. Angielski uczony jawi nam się jako sławista, wykładowca języka rosyjskiego na angielskich uniwersytetach oraz członek redakcji kilku czasopism naukowych zajmujących się historią Europy Wschodniej. Jest współautorem podręcznika literatury staroruskiej oraz kilku monografii poświęconych historii dawnej Rusi; ostatnią tu omawiam.

We wstępie J. Fennell przedstawił główny cel książki: objaśnienie zmierzchu silnej władzy książęcej na Rusi, datowanego przezeń na XIII stulecie (s. 34).

Rozdział pierwszy poświęcił autor sytuacji politycznej na Rusi w 1200 r. Swój wywód zaczął od przedstawienia losów ziemi suzdalsko-włodzimierskiej, która w początkach XIII w. zaczęła odgrywać coraz większą rolę na scenie politycznej Rusi. Panujący w niej Wsiewołod III był niewątpliwie najbardziej wpływowym wśród książąt ruskich. Dla przykładu, zdaniem J. Fennella, stosunek książąt Muromia i Riazania do księcia suzdalsko-włodzimierskiego mało różnił się od zależności wasalnej (s. 49). Książę włodzimierski starał się także uzyskać wpływ na obsadę tronu kijowskiego. Wielkoksiążęcy tron kijowski był przyczyną częstych walk między rywalizującymi ze sobą książętami. W początkach XIII w. Kijów nie utracił jeszcze autorytetu centralnego grodu Rusi, dalej miał, podobnie jak Kraków w Polsce, „magnetyczną moc przyciągania dla potomków Monomacha” (s. 43).

Obok książąt włodzimierskich decydujący wpływ na sytuację polityczną mieli Rościszawicze, panujący w Smoleńsku, i Olgowicze, panujący w księstwie czernihowskim. Obie linie Rurykowiczów dbały o rozwój swoich księstw i skutecznie nie dopuszczały do ich rozdrobnienia. Omawiając pozostałe księstwa południowej i zachodniej Rusi, autor podkreśla, jak różnie potoczyły się ich losy. Księstwo turowsko-pińskie w XIII w. zniknęło z mapy politycznej. Ziemie wołyńska i halicka, zjednoczone pod koniec XII w. przez księcia Romana, stanowiły potężne księstwo. Sąsiedztwo tego księstwa z Polską i Węgrami miało znaczny wpływ na sytuację polityczną w nim panującą.

Zupełnie odmiennie niż pozostałych ziem ruskich kształtowała się sytuacja polityczna w Nowogrodzie. Drugie po Kijowie, pod względem wielkości, miasto Rusi zdobyło w XII w. prawo wyboru księcia. Nowogrodzianie wybierali sobie książąt głównie spośród władców Smoleńska, Czernihowa lub książąt ziemi suzdalsko-włodzimierskiej. Ze względu na obieralność księcia, zdaniem autora, Nowogrodu nie można nazwać ani księstwem, ani tym bardziej republiką (s. 54).

Fennell, podsumowując rozważania stwierdza, że Kijów utracił kontrolę polityczną nad większością ziem ruskich. Nie ma przy tym śladów ekonomicznego upadku miasta i migracji ludności. Do ziemi suzdalsko-włodzimierskiej przeniosło się źródło władzy, czyli w rozumieniu autora silna władza książęca. Przyczyną takiego stanu upatruje w tym, że żadna z książęcych linii nie władała w Kijowie w ciągu całego XIII w. Każdorazowa zmiana na kijowskim tronie pociągała za sobą wojnę domową (s. 57).

Niestety, w rozdziale tym, który można traktować jako wstęp do całej pracy, nie wyjaśniono, co autor rozumie pod pojęciem „kryzys”, a słowo to zostało wyniesione na stronę tytułową. Możemy się jedynie domyślać, że brak jedności politycznej w rodzie panującym. Przyczyną rozpadu jedności była zasada następstwa tronu, które od czasów Jarosława Mądrego przechodziło na najstarszego pozostającego przy życiu brata, a nie na synów, co stanowiło powód częstych walk.

W rozdziale drugim omówiona została sytuacja polityczna w księstwach południowej i zachodniej Rusi w latach 1200—1223. Przez cały ten okres toczyła się

walka o umocnienie władzy księcia kijowskiego. Rywalizowali ze sobą głównie Olgowicze i Rościszawicze oraz książę halicko-włodzimierski Roman. Do roku 1205 decydujący wpływ na obsadę tronu kijowskiego miał książę Roman. Zginął on jednak w tymże roku w Polsce (w bitwie pod Zawichostem). J. Fennell sądzi, że Roman chciał przejść przez Polskę na tereny Niemiec i wmieszać się w wojnę o tron cesarski (s. 66). To stwierdzenie nie ma jednak dostatecznego uzasadnienia, o wiele bardziej prawdopodobny wydaje się pogląd, że Roman chciał wmieszać się w walki o tron krakowski, jak twierdził B. Włodarski¹.

Rację ma natomiast autor twierdząc, że śmierć Romana zamknęła pewną epokę w dziejach południowo-zachodniej Rusi. Odtąd przez kilkadziesiąt lat ziemia ta była widownią zamieszek i walk. Ingerowali w jej sprawy wewnętrzne Polacy i Węgrzy. Okres ten został potraktowany w pracy bardzo ogólnie. Szczegółowiej zajął się autor wojnami o tron kijowski, który ostatecznie w 1212 r. opanowali Rościszawicze. Lata 1212—1223 upłynęły pod znakiem przewagi tej linii Rurykowiczów. Rościszawicze zdołali opanować także tron książęcy w Nowogrodzie. Sukcesy umożliwiła im śmierć Wsiewołoda III w 1212 r., po której ziemia suzdalsko-włodzimierska była rozdarta walkami między jego synami.

J. Fennell, omawiając walki o Kijów, nie daje jasnego wytłumaczenia, co było ich przyczyną. Czy chodziło tylko o prestiż zasiadania na wielkoksiążęcym tronie kijowskim? Z wywodów autora nie wynika też, jak silna była pozycja księcia w Kijowie? Kijów w tym okresie to przecież największe miasto Rusi, skład licznych towarów i aktywny ośrodek handlu czarnomorskiego. Książę kijowski pobierał daniny i opłaty targowe. Chęć korzystania z nich była także jedną z przyczyn uporczywych walk o panowanie w Kijowie.

Podczas gdy południowa Ruś przeżywała okres niepokojów na początku XIII w., sytuacja na ziemiach północnych przedstawiała się odmiennie. Jej właśnie J. Fennell poświęcił trzeci rozdział pracy. Opisuje w nim chronologicznie rok po roku wydarzenia polityczne w Nowogrodzie i ziemi suzdalsko-włodzimierskiej. Przemocny wpływ na sytuację polityczną w tym rejonie miał wielki książę włodzimierski Wsiewołod III. Uzależnił on od siebie sąsiednich książąt i decydował o obsadzie tronu nowogrodzkiego, powierzając rządy swoim synom lub krewnym. J. Fennell określa jego pozycję jako pierwszego wśród równych (*primus inter pares*, s. 83), a zawdzięczać ją miał Wsiewołod III umiejętnej polityce utrzymywania równowagi między zwalczającymi się Olgowiczami i Rościszawiczami.

Sytuacja zmieniła się w 1212 r., gdy zmarł Wsiewołod, a Nawogród opanował przejściowo Mścisław Mścisławicz. Autor wyjaśnia jego sukces umiejętnością wygrywania sporów między grupami bojarскими rywalizującymi ze sobą o wpływy w mieście (s. 94). To wyjaśnienie można uznać za wystarczające, tym bardziej, że Mścisław dość energicznie zabezpieczał granice ziemi nowogrodzkiej. W pracy nie wyjaśniono jednak, dlaczego nowogrodzianie, poza krótkim okresem panowania Rościszawiczów, powoływali na tron książąt włodzimiersko-suzdalskich? Nie było zapewne wystarczającym powodem istnienie w mieście silnej grupy bojarów nastrojonych prosuzdalsko, gdy istniały także grupy bojarские bardzo niechętne tej linii Rurykowiczów (s. 96). Nowogród musiał ulegać silnym naciskom ze strony książąt włodzimiersko-suzdalskich polegających na odcięciu dowozu żywności do miasta, co autor wspomina w przypadku Jarosława Wsiewołodowicza, który tak uczynił w 1215 r. (s. 94). Zdarzenie to przytoczone zostało jako przykład dla zdobywców Nowogrodu w XIV i XV w. Można zadać sobie pytanie, czy nie była to stała praktyka, stosowana przez potomków Wsiewołoda wobec Nowogrodu już w XIII w.?

¹ B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194—1340*, Warszawa 1966, s. 26—30.

Jeszcze jeden wywód autora budzi zastrzeżenia. Opisując podział ziem, podlegających władzy Wsiewołda, pomiędzy jego synów, autor sygnalizuje zgromadzenie wszystkich stanów społecznych, tzw. Soboru, który był, jego zdaniem, poprzednikiem Soborów Ziemijskich znanych z XVI i XVII w. Należy jednak stwierdzić, iż o zgromadzeniu takim nie wspomina współczesny tym wydarzeniom *Latopis Ławrientiewski*². Wzmianki, jakimi dysponujemy, pochodzą dopiero z XV w.³

Rozdział czwarty obejmuje okres od pierwszego najazdu tatarskiego na Ruś w 1223 r. do najazdu w latach 1238—1241 i w przeciwieństwie do poprzednich został podzielony na trzy podrozdziały. Pierwszy poświęcony jest bitwie pod Kałką. Autor omówił 4 latopisy, które, jego zdaniem, dają jasny obraz wydarzeń, a ponadto odzwierciedlają stosunek książąt do niebezpieczeństwa najazdu. Klęska nad Kałką spowodowana była sporami między książętami prowadzącymi wyprawę oraz brakiem jednolitego dowództwa. Rusini ponieśli znaczne straty, zginęło między innymi 9 książąt (s. 105—106).

W drugim podrozdziale przedstawiona została sytuacja w księstwach ruskich po 1223 r. Po raz kolejny przyczyną niezgody był Nowogród. W czasie wojny o miasto, prowadzonej między Jarosławem Wsiewołodowiczem a Michałem czernihowskim, bojarzy podzielili się na dwie zwalczające się wzajemnie grupy. Zdaniem J. Fennella, pojawiły się wśród nich dążenia do ograniczenia władzy księcia (s. 110). Niestety, nie zostały one przez autora sprecyzowane.

W tym okresie odżyła także walka o Kijów. Zaden z południowo-ruskich książąt nie mógł na dłuższy okres opanować miasta, w rezultacie przechodziło ono z rąk do rąk. J. Fennell ocenia tę walkę jako „bezmyślne współzawodnictwo” a wśród motywów, jakie mogły kierować książętami, wymienia chciwość oraz chęć osiągnięcia władzy nad całą południową Rusią (s. 114).

Trzeci podrozdział dotyczy najazdów tatarskich z lat 1238—1241, które autor traktuje łącznie i nazywa wielkimi najazdami. Pierwszy etap zaczął się w grudniu 1237 r. i zakończył wiosną 1238 r., objął północno-wschodnią Ruś. Drugi etap zaczął się wiosną 1239 r. a zakończył zimą 1240/1241 r., objął południowo-zachodnią Ruś (s. 117). Dla odtworzenia wydarzeń autor posłużył się wiadomościami zawartymi w trzech latopisach: ławrientiewskim, ipatiewskim i nowogrodzkim I. W pracy zostały wymienione cztery przyczyny klęski: większa liczebność wojsk tatarskich, stojąca na wyższym poziomie sztuka wojenna Tatarów, brak centrum dowodzenia u Rusinów i wyczerpanie ich sił w wojnach domowych (s. 124—126). Takie przyczyny klęski Rusi wymieniane są od dawna w historiografii europejskiej a także polskiej i autor nie wniósł nic nowego⁴. Interesujące są natomiast poglądy J. Fennella na następstwa najazdu i straty nim spowodowane. Jego zdaniem, Ruś nie była tak bardzo spustoszona, jak podają latopisy. Co akcentuje także część historiografii rosyjskiej⁵. Według autora omawianej pracy, przeciwko wielkim stratom świadczą rozwój ziemi suzdalsko-włodzimierskiej, a brak informacji o ziemiach południoworuskich miał dowodzić bardziej przerwania potoku informacji, niż zniszczenia tych ziem lub ich zastoju ekonomicznego (s. 130). Według J. Fennella, także dane archeologiczne nie potwierdzają wielkiego zniszczenia, upadku rzemiosła, miast i handlu.

² *Полюе собрание русских летописей*, t. 1, *Лавриентьевская летопись*, Санкт Петербург 1846.

³ Tamże, t. 25, *Московскій летописный свод конца XV века*, Moskwa 1949, s. 108.

⁴ Przykładowo: S. Krakowski (*Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w.*, Warszawa 1956, s. 55) za główną przyczynę klęski poza wymienionymi uważa: „[...] właśnie książąt i bojarów, właśnie, które tak zaślepiły feudałów, że nie pozwolili im zorientować się w groźbie śmiertelnego niebezpieczeństwa, jakie zawisło nad krajem”.

⁵ L. N. Gumilew, *Полски вымысленново царства*, Moskwa 1970, s. 328—329.

Autor zaprzecza sugestiom, że po najeździe miała miejsce masowa migracja ludności z ziem południoworuskich na północ, czy o uprowadzeniu rzemieślników w niewolę przez Tatarów. Jego zdaniem, po najeździe życie szybko wróciło do normy, a najazd to jeszcze jedno uderzenie stepowych koczowników, z tym że groźniejszych od Połowców. Z taką oceną nie zgadzają się wydawcy (s. 257—260). Wywodom autora przeczą dane archeologiczne oraz przekazy latopisów, które Fennell uznał za tendencyjne, celowo obciążające Tatarów za wszelkie nieszczęścia Rusi.

Ramy chronologiczne rozdziału piątego obejmują okres od najazdu tatarskiego do śmierci Aleksandra Newskiego w 1263 r. Podzielony on jest na dwa podrozdziały, w pierwszym omówiona została walka o władzę w latach 1238—1252, drugi obejmuje lata panowania Aleksandra Newskiego jako wielkiego księcia włodzimierskiego (1252—1263).

Autor już na początku rozdziału umieścił kontrowersyjne stwierdzenie, że przez kilkanaście lat po najeździe Rusini sami decydowali o tym, jak mają żyć (s. 136). Był to okres pasywnej polityki tatarskiej na Rusi, bez krwawych najazdów i śladów obecności wojsk tatarskich w księstwach ruskich. Książęta ruscy byli natomiast zobowiązani, od czasu do czasu, udać się do Saraju, aby okazać oddanie chanowi i uzyskać potwierdzenie prawa do swojego księstwa. Autor wyliczył, że w latach 1242—1250 książęta ziemi włodzimiersko-suzdalskiej odbyli nie mniej niż 19 takich podróży (s. 138). Świadczy to jednak, wbrew zdaniu Fennella, o ścisłej politycznej zależności Rusi od Tatarów.

Śmierć Jerzego Wsiewołodowicza nad rzeką Sitą spowodowała kolejny okres walk o tron wielkoksiążęcy, na którym przez kilkanaście lat zmieniło się 4 władców. W roku 1252 tron objął Aleksander Newski przy pomocy wezwanych przez siebie wojsk tatarskich. Zdaniem J. Fennella, dopiero to wydarzenie otworzyło okres realnej zależności Rusi od Tatarów (s. 149). Przyczynę walk o tron wielkoksiążęcy autor widzi nie w tym, kto ma go objąć, a raczej w tym, jaki ma być stosunek Wsiewołodowiczów do Tatarów — posłuszeństwa czy sprzeciwu (s. 137)? W świetle tak postawionego pytania surowo ocenia działalność Aleksandra Newskiego. Jego polityka, pełna ustępstw wobec Tatarów, przyczyniła się do likwidacji wszelkiej wobec nich opozycji. Jako przykład podaje wymuszenie przez Aleksandra w czasie pierwszego spisu dokonywanego na Rusi w 1257 r. uległości Nowogrodu wobec Tatarów. Zwycięstwa Aleksandra nad Szwedami nad rzeką Newą w 1240 r. i nad Niemcami na Jeziorze Czudzkim w 1242 r. określa jako drobne potyczki, które zostały przez hagiografów wyolbrzymione (s. 142). Wyraża również wątpliwość, czy można nazwać Aleksandra obrońcą Rusi przed zorganizowaną agresją niemiecką a także ingerencją papieską (s. 145). Spotkała się ona z polemiką wydawców, którzy zgadzają się wprawdzie z autorem, że nie istniało formalne porozumienie między feudalami szwedzkimi, niemieckimi i papieżem, jednakże, ich zdaniem, cele i poczynania tych ośrodków politycznych były takie same (s. 23—24).

Rozdział szósty poświęcony został sytuacji na Rusi po śmierci Aleksandra. Pierwszy podrozdział omawia lata 1263—1277, gdy na wielkoksiążęcym tronie włodzimierskim zasiadali bracia Aleksandra, a drugi lata 1277—1304 i walkę o władzę między synami Aleksandra.

W historii Rusi jest to okres pogłębiającej się zależności od Tatarów. Po raz pierwszy biorą oni udział w wyprawach książąt ruskich, a szczególnie groźny, zdaniem J. Fennella, był fakt, że książęta odwoływali się do ich pomocy przy wzajemnych walkach o tron wielkoksiążęcy (s. 171). Interwencje tatarskie w wewnętrznych sprawach Rusi osiągnęły apogeum w czasie walk o tron włodzimierski między Dy-

mitrem i Andrzejem, synami Aleksandra Newskiego. Dla J. Fennella jest to jeszcze jeden tragiczny skutek polityki Aleksandra (s. 185).

Panowanie następców Aleksandra przyniosło jeszcze inne skutki, mianowicie ograniczenie władzy księcia w Nowogrodzie. Książęta zmuszani byli do podpisywania porozumień, na podstawie których mogli objąć tron. Każde z tych porozumień ograniczało władzę książąt do tego stopnia, że nie mogli zrobić nawet kroku bez zgody posadnika⁶. Ich prawa fiskalne i sądowe zredukowano tak, że stali się najemnikami dla obrony granic. Wraz z utrwalaniem się obioru posadnika przez mieszczan na okres jednego roku, Nowogród coraz bardziej ewoluował w kierunku republikańskiej formy ustroju.

Wśród przyczyn osłabienia władzy wielkich książąt włodzimierskich autor widzi brak silnego księstwa dziedzicznego, które stanowiłoby dla nich dostateczne oparcie. Dlatego już w XIV w. główną rolę, według niego, zaczęli odgrywać książęta moskiewscy i twerscy, którzy tron dziedziczyli z ojca na najstarszego syna (s. 196).

W zakończeniu J. Fennell stwierdza, że koniec okresu upadku i rozdrobnienia nastąpił wraz ze zgonem księcia Andrzeja Aleksandrowicza w 1304 r. (s. 208). Schyłek XIII i XIV w. przyniósł upadek starego systemu dziedziczenia tronu, powstały silne dynastie, które podjęły walkę o zdobycie władzy nad całą Rusią. Lata 30. XIV w. przyniosły Moskwie zwycięstwo w walce o tron wielkoksiążęcy. Od tego momentu zaczął zmieniać się stosunek książąt do Tatarów. Starali się zabezpieczyć przed ich najazdami i udziałem w walkach wewnętrznych (s. 212). Skutkiem najazdu tatarskiego, zdaniem autora, było rozerwanie więzi między północnymi i południowymi ziemiami ruskimi. Południowo-zachodnia Ruś przechodziła stopniowo we władanie Litwy i Polski⁷.

J. Fennell uzupełnił książkę o tablice genealogiczne, mapy i krótkie adnotacje o latopisach. Zdaniem wydawców, ten wspomagający materiał był niewystarczający i postanowili go rozszerzyć. Kierowali się przy tym chęcią ukazania warsztatu badawczego autora oraz koniecznością pełniejszego przedstawienia źródeł przez niego wykorzystanych (s. 227). Na materiał ten składają się: przegląd latopisów i kronik, charakterystyka danych archeologicznych, sfragistycznych i epigraficznych, krótki zarys staroruskiej sztuki i literatury, omówienie pozycji politycznej cerkwi prawosławnej, a także mapy i tablice genealogiczne. Sporządzili go A. I. Pliguzowa, A. L. Choroszkiewicz i L. T. Lifszicza. Uzupełnienia zawierają niekiedy polemiki z wywodami Fennella. Dotyczy to m.in. filiacji latopisów, a zwłaszcza interpretacji danych archeologicznych, które zdaniem A. L. Choroszkiewicz wskazują na znaczne zniszczenia dokonane w czasie najazdu tatarskiego, do czego bardzo sceptycznie odniósł się Fennell (s. 257). Dodajmy od razu, iż sporządzone przez wydawców tablice genealogiczne zawierają kilka nieścisłości. Cesarz Otton IV pochodził z rodu Welfów, a nie Sztaufów, jak zamieszczono w tablicach na s. 283. Wacław II król czeski, królem polskim był w latach 1300—1305, a nie w latach 1295—1296, jak podano na s. 284. Dane genealogiczne książąt polskich także są niedokładne (s. 285). Henryk Brodaty zmarł w 1238 r., w tablicach podano rok 1205. Kazimierz I książę kujawski zmarł w 1267 r., a nie w 1266 r. Przy Ziemowicie I księciu mazowieckim podana

⁶ M. Rabinowicz, *Życie codzienne w ruskim i rosyjskim mieście feudalnym*, Warszawa 1985, s. 100. „Posadnikami” nazywano na Rusi namiestników księcia w miastach. W przypadku Nowogrodu w XII w. urząd posadnika stał się obieralny i z nominata książęcego przemienił się on w organ wykonawczy wiecu; posadnik z jego upoważnienia sprawował swój urząd.

⁷ Litwa już od początku XIII w. przejawiała duże zainteresowanie ziemiami ruskimi i organizowała na nie liczne najazdy, o czym: J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wyd. Ossolineum 1990, s. 44

została dokładna data śmierci (1262), lecz nie wiadomo dlaczego określono go dopiskiem „legendarny”.

Praca J. Fennella oparta jest na bogatym materiale źródłowym. Autor wykorzystał także obszerną literaturę przedmiotu. Sprzeciw budzi jednak, praktykowany często, sposób wykorzystania materiału źródłowego. Autor odrzuca fakty opisane w niemal współczesnych wydarzeniach latopisach, a posługuje się bez zastrzeżeń danymi z *Historii Tatiszczewa*, sporządzonej w I poł. XVIII w., co zarzucają mu także wydawcy (s. 11). Dowolnie wykorzystuje badania archeologiczne, nazbyt, jego zdaniem, fragmentaryczne, by na ich podstawie można było sformułować wnioski.

Ponadto rozważania autora koncentrują się wyłącznie na dziejach politycznych, przedstawionych w sposób chronologiczny. Zabrakło w pracy omówienia stosunków społecznych i ekonomicznych panujących na Rusi w XIII w. Konstrukcję taką uzasadnił autor skromnym materiałem źródłowym (s. 34). W świetle przytoczonego przez wydawców materiału uzupełniającego (s. 227—277) wyjaśnienie to nie jest przekonujące. Pominięcie stosunków społecznych spowodowało, że tezy autora, jakoby jedyną przyczyną kryzysu na Rusi w XIII w. był brak silnej władzy centralnej, nie można uznać za uzasadnioną. Przeczy temu chociażby przykład Nowogrodu, gdzie władza książęca została bardzo uszczuplona, a mimo to miasto przeżywało okres dynamicznego rozwoju.

Ogromną zaletą pracy jest ukazanie skomplikowanych dziejów księstw ruskich w XIII w. na szerokiej panoramie politycznej Europy tego czasu. Dzięki temu przyczyni się ona do lepszego poznania pogmatwanych losów XIII-wiecznej Rusi.

Dariusz Stańczyk

Od Zawiszy do Tarnowskiego. Szkice z dziejów epoki jagiellońskiej, pod red. Macieja Podgórskiego i Adama A. Witusika, Lublin 1987, ss. 240

Niewielki tomik o dość enigmatycznym tytule *Od Zawiszy do Tarnowskiego* stanowi dobry przykład kontynuowania tradycji popularyzacji wiedzy przez historyków. Adresowana do szerokiego kręgu czytelników książka jest zbiorem dwudziestu sześciu szkiców poświęconych epoce jagiellońskiej. Epoka ta została przedstawiona przede wszystkim piórami lubelskich historyków, ale wspomogli ich historycy sztuki, literatury i prawa. Współpraca dała dobre efekty; powstał obraz epoki, jak na ten typ publikacji, dość bogaty.

Książkę wydał Wojewódzki Komitet Stronnictwa Demokratycznego w Lublinie. Można zatem przypuszczać, że została poddana dwóm presjom: konieczności pisania o demokracji i o sprawach regionalnych. Jednak po zakończeniu lektury te podejścia upadają. Sprawy demokracji, tak przecież istotne dla omawianej epoki, zajmują tyle właśnie miejsca, ile powinny. Problemy ruchu egzekucyjnego i jego znaczenie zostały krótko i jasno przedstawione w szkicu Henryka Gmitterka *Ruch egzekucyjny szlachty*. Ciekawy proces kształtowania się naszego sejmu pokazał Wojciech Witkowski (*U źródeł polskiego parlamentaryzmu*). Jan Malarczyk przedstawił tradycje polskiej myśli demokratycznej (*Frycz Modrzewski i inni*). Zatem tylko trzy szkice są poświęcone zagadnieniom związanym z demokracją. To na pewno nie za dużo.